

A népdalok helyszerű otthoniasságáról

Példák, széljegyzetek, kérdések és válaszok

Induljunk ki az egészből

És ez az egész itt a magyar néprajz. Képzeliünk el egy nagy dobozt, amelyre az van írva: folklór – etnográfia. Ebben van két kisebb doboz. Az egyikben ez olvasható: néphagyomány. A szóban élő néphagyományokat, hiedelmeket, szokásokat, szertartásokat, dalokat, közmondásokat, meséket tartalmazza. A másik doboz pedig a népművészetet, a nép közt élő képző-, díszítő- és iparművészetet. (Erről külön fejezetet lehetne írni, tele kérdőjelekkel, ezért most nem beszélek róla.) Létezik egy harmadik doboz is: a népzene és a néptánc. (Érdekes: itt minden rendben és a helyén van!)

Az első dobozban lévő „dalok” kapcsán itt is beszélhetünk magyar népzeneről: ez a zenei megközelítés, illetve népköltészetéről: ez pedig az irodalmi megközelítés. E kettő látszólag egy, és mégis komoly zavart okoz. Hogy könnyebben érthető legyenek, nem vagyok zenész, ezért mindig meg kellett kérdeznem egy népzene-kutatót, hogy mi a véleménye az idézett szöveg kapcsán a hozzá tartozó dallamról vagy az egyik variánsról. Ugyanis nekik, jogosan, a dallam az elsődleges, mert jól tudják, hogy a szöveg bármikor kicserélhető, ahogy erre lesz is példa a továbbiakban. (Csak megemlítem, hogy a szövegekről sem Kodály, sem Bartók külön soha nem írt.) Ha nekem azt mondták az egyik szöveg kapcsán, hogy az „c” osztály – ez Bartók kategóriája az 1924-ben írt tanulmányában – akkor már nem is olyan értékes, bár a szöveg érdekes vagy különös is lehet.

Magyarázatok, avagy hogyan közelítsünk a szövegekhez

A népdalok szövegeit magyarázni veszélyes. Ha valamit érdemes, akkor a dallamot elemezni. A népzene-kutatókat elsősorban ez érdekli, és az, hogy kitől tanulta. Ezen a ponton Csoóri Sándor tanulmányáról kell részletesen szólnom.¹ Ezt azért kell előrebocsátanom, mert a számunkra az 1960-as években megjelent fontos tanulmányban Vikár Bélától, Sebestyén Gyulától kezdve Riedl Frigyesen és Erdélyi Jánoson át Illyésig felsorolja, hogy kik írtak a népdalról, honnan közelítették meg, hogyan értelmezték egy-egy népdalt.

Irodalomtörténészek is jól ismerik Riedl Frigyes tanulmányát, amelyben a népdal és Petőfi-versek kezdőképeit vetette össze. „A kezdősor, illetve a sorok és a második rész között véleménye szerint négyféle kapcsolódás lehetséges: helyi kapcsolat, amely közvetlen eszmetársítás két kép, két helyzet vagy két gondolat közt; aztán időbeli kapcsolat, hasonló eszmetársítási alapon; továbbá ok és okozati összefüggés; végül az analógiás hasonlatként való kapcsolódás. Ezt az utóbbit véli a népdalra vonatkozóan leglényegesebbnek, mivel hogy Petőfi népdalszerű verseinek kilencven százaléka is ilyen hasonlóságon alapuló képet és helyzetet villant föl.”²

*

József Attila 1926 októberében Gáspár Endrének írt levelében olvasható egy népdalidézet és egy rövid magyarázat: „A konstruktivizmus a tárgy és tényszerűséget hirdeti. De van egy (s valószínűleg több) magyar népdal, melyet itt Zarathusztrai magányomban állandóan fuvok: *Nagykállóban egy torony van – Közepében egy óra van – Köröskörül aranycsipke – Rászállott egy bús gerlice.* – Hát itt a népköltő egy bötűt sem mond arról, hogy fáj a szíve ..., ez a vers csupán tényekben állítja magát, pedig költője biztosan nem ismerte a konstruktivizmust. De ismerte a konstruktivitást.”

Egyszer egyik tanulmányomban már idéztem ezt, de bizony gondot okozott, hogy a költő mit is értett a népdal konstruktivitásán, miközben József Attila Párizsból tudta, mi a konstruktivizmus. Azt állítani, hogy a versnek, a népdalnak van írója, még több kérdést vetett fel. (Babits és Kodály száz évvel ezelőtti éles vitája erről szól.)

*

Egy népdalpélda Erdélyi Jánostól, amely az ő magyarázatával együtt érdekes.

„Magos a torony teteje
Báránymnak nincs mezeje.
Báránymnak jó mező köll,
Magamnak szép szerető köll.”

¹ CSOÓRI Sándor: *Szántottam gyöpöt = Uő: Faltól falig.* Bp., Magvető, 1969, 193–216.

² Uo., 204.

„A kor tisztelni való realizmusigénye észrevétlenül elkápráztatja – írja Csoóri Sándor az egyik esszéjében. – Eszébe se jut, hogy a négy sorban a látvány érzéki gazdagságán túl mást is észrevegyen. A festőiség, vagyis a szem tiszta realizmusa maradéktalanul kielégíti, így képzelet el magának a dal születésének körülményeit: áll a szerelmes juhászlegény a síkon, botjára támaszkodva. Tekintete egy távoli toronyba botlik. *Magos a torony teteje* – rögződik a juhászban az indító kép. Aztán maga körül néz szét, kopár mezőt lát, szédelgő, sivár juhokat, és megszületik a második rész is: *Báránynak jó mező köll*, s utána, gondolat- és érzelemtársítás révén a végkövetkeztetés: miként a báránynak jó mező, neki, a juhásznak, szép szerető köll.”³

Vikár Béla nem volt meglepődve Erdélyi magyarázataival. „A szem realizmusa helyett Vikár inkább a lélek realizmusát követi. A magas torony, szemében, nem csupán látvány, hanem jelkép. Ez esetben az elérhetetlen vágy tárgyi jelképe. A vers titkát ő prózára fordítva így magyarázza: a juhász hiába vágyakozik, báránynak nincs mezeje, aminthogy neki nincs szeretője, holott a báránynak jó mező köll, neki pedig szép szerető.”⁴

*

„Körösfői templom előtt
három ágú diófa nőtt,
három ága, hat levele,
tilos/titok a szeretőm neve.”
(*Tudom mi a babám neve*)

Csoóri Sándor az esszéjében szintén idézi a fenti népdalt, kiegészítve egy kérdéssel és magyarázattal. Megjegyzem, hogy a népdalokban minden falunak a közepén áll egy templom, és minden templom előtt háromágú, soha nem kettő- és nem négyágú diófa nő. Ezért is idézem csodálkozással a költő magyarázatát: „Ezt azok a körösfőiek énekeltek először..., akik jól tudták, hogy a templomuk előtt álló diófának nem három ága van és hat levele, de talán tízezer-ötszáz. Hova, melyik rekeszbe sorolható be ez a szintézist szülő stilizáció?”⁵

Csoóri Sándor tanulmányában egy helyen pontosan megfogalmazza, hogy a népdalokban „együtt van való-

ságtöredék és szimbólum, természeti kép és teremtettség”. Ezzel egyetértve, a népdalokban rejlő szimbólumok kapcsán felhoznám az örökös példám, azzal, hogy több évtizede ez a négy sor keltette fel a figyelmemet:

„Szomorú fűzfának harminchárom ága.
Arra reá szállott harminchárom páva
Ki zöldbe, ki kékbe, Ki pedig fehérbe,
Csak az én éldessem Tiszta feketébe.”⁶

Ezt a bukovinai keservest Kodály Zoltán 1914-ben Istensegíts nevű faluban jegyezte le. Az első két versszak valóságos növény-, állat-, szín- és számjelképtárnak is mondható!⁷

*

„A szimbolika története azt mutatja – írja Aniela Jaffé –, hogy minden dolog felvehet szimbolikus jelentést: a természetes objektumok (mint a kövek, növények, állatok, emberek, hegyek és völgyek, a nap és a hold, a szél, a víz és a tűz), vagy az ember alkotta tárgyak (mint a ház, a kör) is. Valójában az egész világmindenség potenciális szimbólum. Az ember, szimbólumalkotó hajlamával, tudattalanul szimbólumokká alakítja a tárgyakat vagy formákat, ezáltal igen jelentős pszichológiai fontossággal ruhazza fel őket mind vallási, mind pedig művészeti szempontból.”⁸ Röviden: mindenből lehet szimbólum, de ennek ellenére nem lesz mindenből szimbólum.⁹

Árulkodó példa¹⁰

A népművelődési intézet nagyra becsült igazgatója, Muraray Elemér balladajátékot akart íratni Csoóri Sándorral. Arra kérte, hogy *A halálra táncoltatott lány* ballada elé találjon ki egy történetet, és szedje versbe. Amikor elkészült, egy rendezővel leutazott egy falusi, a sármelléki együtteshez, és felolvasta az egész szöveget. Ebből csak egy részletet idézek:

„Most kel a hold,
most kel a hold,
ezüst mezőkre hull a harmat.

³ Uo., 206.

⁴ CSOÓRI Sándor: *Nomád napló*. Bp., Magvető, 1978, 376.

⁵ Elsősorban a népművészet kapcsán külön kell szólnunk a stilizációról, mint fontos elemről. A legszebb példa számomra Boasnak a dél-amerikai őslakosok gyékényfonásos mintáiról, a kerámiák formájáról, a használati eszközök díszítéséről szóló tanulmánya. BOAS, Franz: *Szimbolizmus* = Uő: *Népek, nyelvek, kultúrák. Válogatott írások*. Szerk. BOGLÁR Lajos, ford. BÓNIS György, SÁRKÁNY Mihály, Bp., Gondolat, 1975, 176–214.

⁶ Vagy: „Ki pedig fehérbe, s ki pedig zöldbe van, Csak az én rózsám van tiszta feketébe.”

⁷ Vö. MÓSER Zoltán: *Jelek és ünnepek*. Bp., Fekete Sas, 1994; Uő: *Az ősök udvarában. Válogatott tanulmányok*. Bp., Fekete Sas, 2001

⁸ JAFFÉ, Aniela: *A vizuális művészetek szimbolizmusa* = JUNG, Carl Gustav et al.: *Az ember és szimbólumai*. Szerk. JUNG, Carl Gustav, ford. MATOLCSI Ágnes, Bp., Göncöl, 1993, 231.

⁹ Fontos megemlíteni, hogy időnként a szimbólum megváltozik, és égtájként más lehet ugyanannak a jelképes tárgynak, képnek a jelentése. Erre a legszebb példa a kereszt.

¹⁰ CSOÓRI Sándor: *Tenger és diólevél* = Uő: *Nomád napló*. Bp., Magvető, 1978, 376–379.

Néptáncsoport
1939-ben
Adományozó:
Bojár Sándor
© Fortepan

Jegenyék csontváz árnyékára
a szél bikái rátaposnak,
most kel a hold,
most kel a hold,
ázott falevél-fekhelyükről
fölemelkednek a halottak;
akit az élők megidéznek,
a régi úton hazaindul,
a homály útján hazaindul.
Valaki engem is hívott,
vagy csak egy szótlán szenvedés,
fák gyökeréig lefutó kín, az hívhatott, az szólított?”

Amikor befejezte, „falakat feszítő csönd támadt.” Aztán valaki, egy hosszú csönd után meg is fogalmazta az együttes zavarát. „– Az, hogy magyarul szól a darab, világos, de mintha a szavak nyaka ki volna tekerve.”¹¹

*

Csak jóval később értettem meg, nem véletlen, hogy miért ez volt a véleménye a népdalt, táncot ismerő, hagyománytisztelő falu együttesének. Ha fonalat mondok, akkor az szakadozni kezdett bennem, ha hasadékot, akkor az egyre jobban kezdett tágulni. És én a barátság okán is megpróbálom békíteni a holtat és az élőt. Ismétlem, hogy bárki, aki elolvassa Csoóri Sándor idézett, nagy hatású esszéjét, a hatása alá kerül, mert olyan meggyőző, irodalmi alkotás. Nekem is csak most, közel negyven év után mutatkozik meg, hogy alapjaiban és részleteiben hol gondolom másként. Ezért tisztelettel közelíték feléje, és néhány helyen ellentmondok, de csak ott, ahol érvelni tudok.

A népdal természeti jelenség¹²

A népköltészethez nem lehet közelíteni semmiféle „istával”! A népköltészetben minden, Európában eddig történelmileg kialakult stílusnak megtaláljuk az őspéldáját – állítja Csoóri Sándor. „Tehát nemcsak a realizmusét, hanem a szürrealizmusét, a szimbolizmusét, a groteszkét, sőt he-

¹¹ Uo., 376–378.

¹² „... mi a természet nyomán alkotunk, mert a parasztzene természeti

jelenség.” BARTÓK Béla: *Magyar népzene és új magyar zene = Zenei Szemle*, 1928, 3–4. sz., 55–58.

lyenként még a naturalizmusét is.¹³ Történeti sorrend itt persze nem alakult ki; a legkülönbébb irányok békésen megférnek egymás mellett...” Ez akár igaz is lehet, csak az a baj, Kányádi Sándor analógiáját felhasználva – amit egy iskolás gyermek mondott –, hogy az a vers, „amit mondanunk kell”. A mese is ilyen, de a népdal az, amelyet énekelni kell. És itt rögtön észrevehető, hogy aki népköltészetet emleget, az csak a szövegre gondol. Ezért is nehezen elfogadható az előbbi idézet folytatása: „... olyasféle szétválasztást tehetünk, hogy a múlt századi értelemben vett *realista* népdalok zömükben új stílusúak; a jelképeket, látomásokat, szürrealisztikus részleteket megvillantók inkább régi stílusúak.”

Ez a kétféle – illetve a harmadik, a népies műdal – kategória a dallamra vonatkozik, és nem a szövegre. A legtöbb gondot az okozza, hogy a népdalokra nem érvényesek az irodalomtörténetben használt stílusok. A népdalokra az idő- és a helynéküliség érvényes, ez pedig nem stílus. A népdalokat izmusokra felváltani, mint a valutát, nem vezet sehová. Az is zavarba ejtő, ha a realizmust idézzük. Egy biztos: a magyar népdal mindig a valóság talaján sarjadzott ki. Ezért is szoktam sokszor idézni Erdélyi János 1842-es tanulmányának egyik fontos megállapítását: „A népköltészet egyik fő érdeme: a valóság. A mit benne találunk, az mind igaz tény. Ha valami benne történetre vonatkozik, az történet, ha erkölcsre, az erkölcs, ha ízlésre, az ízlés.”

*

Most a sejtésem okát próbálom magyarázni, vagyis azt, hogy mi okozta ott a meg nem értést. Bármilyen különös is, az első helyre teszem a dallam hiányát. A népdalt nem mondták, ahogy írtam, hanem énekelték, mivel a szövegek sohasem magukban, hanem a dallammal együtt szárnyalnak.

A másik fontos megjegyzésem, hogy a népdal, ahogy Bartók is mondja, vagy a balladák kapcsán Vargyas Lajos, a parasztság alkotása. Vagyis közösségi alkotás, és csak azokat a szövegeket veszik át (lásd a népdallá vált Petőfi-verseket), amelyek beilleszthetők a gondolat- és érzésvilágukba. Bizony, bizony cenzúráznak mindent! Erre példa Czuczor Gergely népdaloknak írt költeményei.

A harmadik, ami sok embert félrevezet; nincs olyan, hogy eredeti. Van népdaltípus, amelyet a variánsokból állítottak össze. És hol együtt, hol külön variálódik a szöveg és a dallam, de első helyen mindig a dallam a fontos. (Lásd: *Fűj süvölt a Mátra szele...*) Két ide való példát idézek a variánsokkal együtt:

„Úgy ég a tűz, ha lobog,
Úgy élek én, ha lopok.
Ha nem lopok, cserélek,
Mégsem igazán élek!”

„Úgy ég a tűz, ha lobog,
Úgy élek én, ha lopok:
Ha is lopok, ha is nem,
Elélek már, úgy hiszem.”

Arany János: *Népdalok a kornak I.*

„Úgy ég a tűz ha tesznek rá
szól a világ mint hajtok rá
én is teszek hadd lobogjon
kutya világ hadd ugasson.”

Vajon ha ezt a szöveget kellene „elemezni” – mindenkit lebeszélnék erről! –, akkor az égő, lobogó tűzre fordítanám a figyelmemet, a tűzre mint jelképre, hisz a kezdő sor mindhárom változatban azonos, vagy arra a „merész” kijelentésre, amelyik az élet lehetséges voltát a lopással kapcsolja össze!? De ha énekelem, akkor eszembe sem jut, hogy a szövegen gondolkodjak!

„Még azt mondják...”

„Úgy van, nem elég a’ magyar pór dalot [sic!] csak leírni vagy kinyomtatni – vallja 1832-ben Udvardy Cserna János –, mert ez a’ maga kótájától elválhatatlan, sőt még kótával együtt is, csak árnyéka annak, a’ mint az daloltatik. [...] Engem, mondom, a’ verse nem annyira érdekel, mint a’ nótája, ezeket kellene hát minden vármegyében össze szedni és gyűjteményünkben fenntartani, mert csak egy nóta is, a’ mi már kész, a’ mi már ki van találva, és a’ semmiségből elő van teremtvé, drága kincs” – olvasható *A magyarság néprajza III.* kötetében. Erdélyi János hasonlóan vélekedik. 1843-ban pedig így ír erről ugyanott: „Egyébiránt életben dal és nóta ugyan egyértelműek, mert népdal nincs nóta nélkül, ők együtt születnek, mint szárnyával a pillangó...”

„A mai köztudatban sem alakulhatott ki helyes felfogás a népdal mivoltáról – írta Kodály 1919-ben. – Hogy a népdal egyrészt nem olvasni való vers, másrészt nem zenedarab, hanem a kettő szintéziséből alakult magasabb rendű harmadik. A kémia nyelvén szólva, nem keverék, hanem vegyület.” A kettő együttes vizsgálata tehát elengedhetetlen. Ha mégis elhagyni kényszerülünk valamelyiket, akkor az a szöveg legyen, hisz a fő érvet, bizonyosságot mindig is a dallam mondja ki! A szöveg könnyen változik,

¹³ Sőt, kafkaizmust is emleget egy helyen.

azt is mondhatnám, hogy sokszor esetleges: a sorok, versszakok felcserélhetők, de a dallam sorai nem! Hisz a dallam egy hosszabb fejlődés eredménye, s ha változik is, igen lassan teszi. Amikor egy népdal ősiségéről beszélünk, mindig a dallam értendő ezalatt.

Kérdezve kérdzem: melyik az „eredeti”?

„Én vagyok az, aki nem jó:
Kocsmajtó-nyitogató;
Kocsmajtó-nyitogató,
Édesanya-szomorító.”
Hódmezővásárhely (Csongrád)

„Én vagyok az, aki nem jó,
Fellegajtó nyitogató, jaj!
Nyitogatom a felleget,
Sírok alatta eleget – jaj!”
Kalotaszegi népdal

„Te túl, rózsám, te túl a világ erdején.
én meg innen sírok a bánat mezején.”

Te túl, rózsám, te túl a Málnás erdején
én meg innen sírok a bánat mezején.”

A kiskőrösi templom előtt (álltam 1958-ban is)

Visszatérek a Csoóri Sándor által felsorolt példák, magyarázatok egyikéhez, mert az alábbi, sokak által ismert népdal volt számomra a legtanulságosabb.

„Lányok ülnek a toronyba’
arany koszorúba’,
Arra mennek a legények
sári sarkantyúba’.”¹⁴

Csoóri Sándort idézem: „Megkérdeztem, ismerik-e [ezt a népdalt]. Ismerték. Aztán azt kérdeztem: nem találunk-e benne valami szokatlant, furcsát, ami éneklés közben

elbotlasztja a nyelvet? Nem találtak. És a kezdősorok? Vajon szoktak-e a lányok toronyban ülni arany koszorúban? A tornyot még elképzelhetjük valóságos helyszínnek, ha azokra az Északkelet-Magyarországon még ma is látható fazsindelyes, faerkélyes tornyokra gondol az ember, ahova templomozás előtt vagy templomozás után fölszökdöstek a lányok nézelődni, magukat mulatni. De hogy ott arany koszorúban ültek volna egyszer is, nehezen fogja föl józan elme.”¹⁵ Csakhogy ennek én két másik variánsát ismerem, és bár ugyanarról szól, de egyúttal meg is magyaráz valamit:

„Lányok ülnek torony alatt arany koszorúkkal,
Arra mennek a legények sárga sarkantyúkkal...”¹⁶

Tizenkét éves koromban Apámmal egy biciklitúrán voltunk: ide épp az istentisztelet előtt érkeztünk. A templom előtt sokan gyülekeztek, az asszonyok és lányok ünnepi viseletben. A bejáratától jobbra és balra két kispad volt, néhány lány ült ott, fejükön koszorú. Ahogy felidéződött ez az emlék, egyből megértettem, hogy senki nem ment fel a toronyba, hanem ülve vagy állva várta a beharangozást.

*

Itt és most ennyit tudtam elmondani a népköltészet kapcsán – Erdélyi János szavaival szólva – a népdalok „helyszerű otthoniasságáról”. De idesorolhatom a találós kérdésként is, népdalként is ismert alábbi négy sort:

„Kiment a ház az ablakon,
Benn maradt egy öregasszony,
Harminchárom foga héja,
Mégis a guzsalyost várja.”

Szinte nem is venni észre, hogy itt nem harminckét fog szerepel (ennyi van egy felnőtt embernek), hanem harminchárom. A magyarázat a hármas szám és többszörösének szimbolikus magyarázatában rejlik.¹⁷

¹⁴ Kodály Zoltán gyűjtötte 1909-ben a Nyitra vármegyei Nyitracsehiben.

¹⁵ CSOÓRI: *i. m.* (1978), 379–380.

¹⁶ 1975. október 24-én Balatonmagyaródon gyűjtötte Olsvai Imre.

¹⁷ Vö. MÓSER Zoltán: *Három szám-ok*. Vámoosszabadi, Magyar Kultúra, 2015